

**Abdurahman Adil Čokić**

# O čovjeku, o saznanju, o svemiru, o svevišnjem Bogu i njegovim savršenstvima<sup>1</sup>

I

## **Čovjek, njegovo stvaranje, odlike i svrha – čovjekovo saznanje, njegova bitnost i vrijednost**

### 1. Čovjek, njegovo stvaranje, odlike i svrha

Čovjek po svojoj prirodi teži za saznanjem istine. Ona mu je najveći ideal i neumorno je traži jer je ona jedina istinska prava tezulja svega na svijetu. Njemu je zagonetan cio svijet, i u njemu svaka stvar napose. Stoga ne pušta iz vida nijednu stvar dok je ne upozna. No, njegov se duh ne smiruje i ne zadovoljava sa spoznajom stvari i bića samo fizičkog, nego

---

<sup>1</sup> Tekst je preuzet iz Čokićevog rukopisnog djela *Ilmi kjelam* i do sada nije integralno publiciran. Izdvojen je iz cjeline u kojoj se obrađuju pitanja u skladu s tematskim obrascem Bog–svijet–čovjek, koji su nerijetko slijedili učenjaci na polju akaiidske misli. Učinili smo to prilagođavajući ga propozicijama za objavljivanje u pogledu dužine, vodeći računa da se očuva njegova tematska cjelovitost. Posegnuli smo i za mjestimičnim minimalnim sažimanjima, kao i neznatnim gramatičkim i leksičkim prilagodbama, tako da je izvornost teksta ostala sačuvana. (Priredio: Vahid Fazlović)

želi upoznati i metafizički svijet. Njegov duh teži za spoznajom apsolutne i najveće istine – Tvorca i Gospodara svega što postoji. Među bićima svijeta nalazi se i sam čovjek. On je sam sebi najbliži, pa je prirodno da se među prvim pitanjima, što ih čovjek nastoji i želi riješiti, nalaze pitanja koja se odnose na samog čovjeka. Čovjekovo spoznanje samog sebe osnovni je temelj spoznaje drugih stvari i istina. Islamska poslovice kaže: “Ko spozna sebe, taj će spoznati i svoga Tvorca i Gospodara.”

Hazreti Alija veli: “Tvoj je lijek (čovječe) u tebi, ali ga ne prepoznaješ; tvoj je otrov od tebe, ali ga ne vidiš. *Ti si ona objavljena knjiga sa čijim se slovima pokazuje ono što je sakrivano. Ti misliš da si maleno, neznatno biće, a u tebi je sažet cio vasioni svijet.* Ti nisi potreban ničemu svana (da uzmogneš spoznati sebe). U tebi je tvoja misao i ono o čemu misliš. Čitaš knjige da se iz njih okoristiš, a pisac te obavješćuje o samom tebi.”

Čovjek, dakle, prije svega treba da upozna samog sebe i da riješi pitanja: Ko je, otkuda je došao, šta je svrha njegova stvorenja i života na ovom svijetu, kuda da ide s ovog svijeta i šta će biti s njim, šta može znati, kako se treba ponašati i čemu se ima nadati?

Svevišnji je Allah stvorio čovjeka kao najsavršenije biće na Zemlji<sup>2</sup> – učinio ga krunom svih drugih bića na njoj i namijenio mu veliki zadatak. Adem i Hava su prvi ljudi na Zemlji. Od njih je poteklo današnje ljudstvo na njoj. Poslije ovog života čovjek će nastaviti život u drugom vječnom svijetu. Način toga drugog života bit će određen na ahiretu prema njegovim djelima i zaslugama na ovom svijetu. U Kur'anu se na mnogim mjestima dotiče pitanje stvaranja čovjeka, ali tu nema detaljnih objašnjenja, jer Kur'anu, kao vjerskoj knjizi, nije svrha objašnjavanje suvišnih pitanja koja za čovjeka nemaju stvarno nikakve praktične vrijednosti. Tu se govori o stvorenju čovjeka kao i o svim drugim sličnim pitanjima, sa svrhom da ga se upozori na to da ga je Svevišnji stvorio i namijenio mu veliki zadatak, te da mu se svrati pažnja na proučavanje samog sebe, iz čega će uvidjeti veličinu, moć i umijeće svoga Gospodara.

Način stvaranja čovjeka i njegovo porijeklo Božija je stvar. To je jedna velika tajna i jedno od onih pitanja koja čovjek nije u stanju riješiti bez otkrića. O tome nas jasno uči čovjekov hiljaduljetni neumorni rad i trud na polju filozofije i prirodnih nauka, koji nam nije ništa pozitivna dao u ovom pogledu. No, iako taj ogromni rad nije dao željeni pozitivni rezultat sa beskorisne teoretsko-filozofske strane poznavanja čovjekova

<sup>2</sup> *Zaista smo stvorili čovjeka u najljepšem obliku.* (Kur'an, 95:4)

porijekla, on nam je donio veoma važne neocjenjive pozitivne plodove sa praktične strane. Što je najvažnije, on nam – pored svega drugoga – pruža dragocjeno saznanje o Bogu, Njegovoj veličini, moći i umijeću; osvjedočava nas u našu nesposobnost u pogledu saznavanja velikih tajni svijeta; otkriva nam da čovjek mora imati svrhu i da on mora biti nešto veličanstveno, kao svrha najsavršenijeg bića na zemlji. Ovo nas sve vodi pozitivnom logičkom zaključku da čovjek nije životinjskog porijekla kao što to misli Ernst Haeckel i njegovi istomišljenici, čija je teorija čovjekova porijekla i monistička filozofija na kraju krajeva doživjela potpuni krah. U ovom leži jedan veliki hikjmet što to pitanje nije objasnio Kur'an, nego je samo upozorio čovjeka da proučava sam sebe.<sup>3</sup>

Čovjek je, dakle, jedno više biće i kao takvo odlikuje se i tjelesno i duševno od životinja. Njegove su odlike uglavnom ove:

1. Čovjek ima mnogo savršeniji oblik tijela. Njegovo je tijelo podesno za proizvodnju svakovrsnih kretnji i upotrebljavanje raznog oruđa. Životinje nemaju tih sposobnosti.
2. Čovjek se odlikuje svojstvom govora. On govori oko nekih hiljadu jezika u 5.000 nariječja. Životinje, iako imaju organ za proizvođenje glasova, ne mogu govoriti.
3. Čovjek se odlikuje razumom. On je u potpunom smislu riječi razumno biće. Životinjski je razum – ako se uopće može govoriti o njemu – minimalan i ne može se uopće više razviti nego što je, a čovjekov je razum upravo savršen. On se je podigao pomoću svoga razuma i tjelesne sposobnosti do nevjerovatne visine i upokorio i iskoristio je sve stvari i sva bića koja se nalaze na Zemlji.
4. Čovjek se odlikuje slobodom volje. On je slobodno biće. Sve su kretnje životinja instinktivne i po tom nužne, a čovjek ima i slobodnih kretnji. Svaka životinja, bez poučavanja, poznaje način svog života, vrstu hrane i način odbrane, a čovjek je u tome potreban poduci. Svaka vrsta životinja na jedan način živi, a kod ljudi ne samo pojedini narodi nego i svaki pojedinac različito živi. Pravo veli narodna poslovice: “Koliko ljudi, toliko čudi.”

<sup>3</sup> Evo nekoliko mjesta u Kur'anu gdje se govori o čovjeku i njegovu stvorenju: 2:31-38, 4:4, 6:99, 7:172, 15:26-29, 20:53, 23:12-14, 25:54, 39:6, 40:67, 55:14, 95:4, 96:2.

5. Najbolje i najljepše se opaža velika razlika čovjeka od životinje u tome što se on diže nad fizičku narav svijeta. On – pored nastojanja da pribavi iz prirode što mu je potrebno za život – ispituje i proučava svaku stvar u prirodi i želi saznati njezinu istinsku bitnost. Štaviše, on se ni s tim ne zadovoljava, nego se neumorno trudi da upozna i ono što se nalazi iza granice vidljivog svijeta. On, osim gladi i ljubavi, ima i drugih težnji i želja, te je uspostavio znanstveni svijet i podigao hram znanosti, filozofije i umjetnosti. Misli o vjeri i moralu ne mogu uopće nastati kod životinja.

Ove i druge razlike su jasan dokaz da čovjek nije nastao evolucionim razvojem od životinje, a ujedno nas uče da je čovjek plemenito biće koje je stvoreno radi jedne visoke svrhe. Svrishodnost svih stvari i bića na Zemlji, kao i u cijelom vidljivom svijetu, jasan je dokaz da i čovjek ima svrhu. Budući da je čovjek, uistinu, najsavršenije biće na Zemlji, to je i njegova svrha nešto više i nadnaravna.<sup>4</sup>

Čovjek je stvoren za to da spozna Boga, da Ga slavi i veliča, te da se u životu na ovom svijetu usavrši tako da u drugom, savršenom i blaženom svijetu postigne konačni cilj života, gdje će vječno ostati. Usavršavanje se očituje i na ovom svijetu u moralnim vrlinama, te u pohvalnim humanim djelima, a to je posljedica potpune odanosti Bogu. Čovjek je potpuno odan Bogu samo onda kad o Njemu stiče potpuno saznanje. Kad se rasplamti u čovjeku ljubav i poštovanje prema Bogu, on tada potpuno odbaci svoje “ja” i sve što radi, to čini samo u ime Božije. Ovo je u najkraćim potezima značenje ajeta: *Stvorio sam džine i ljude samo zato da Me upoznaju i slave.* (Kur'an, 51:56.) – *Naređeno im je samo da spoznaju Boga i da Mu iskreno budu odani.* (Kur'an, 98:5.)

Pravo poznavanje Boga je osnov pobožnosti, a ona je temeljni princip moralnih vrлина.<sup>5</sup>

<sup>4</sup> *Zar čovjek misli da je pušten bez ikakve dužnosti.* (Kur'an, 75:36.)

<sup>5</sup> Opaska: Kada bi bila ispravna Lamarkova i Darwinova hipoteza selekcije i prirodnog odabiranja, u tom slučaju bilo bi moralno ono što je nemoralno, samilost bi značila zločin i ubijanje, a pravda nasilje i otmicu.

## 2. Čovjekovo saznanje, njegova istinska bitnost i vrijednost (العلم وحقيقته) (Učenja o saznanju – Neispravnost drugih učenja osim islamskog – O istini i njezinim izvorima)

### Učenja o saznanju

Čovjek je razumno biće. Njegovo je duševno carstvo isto tako bogato kao i ovo koje svojim očima gleda. Štaviše, ono je i bogatije, jer čovjek nije ograničen u mišljenju. Kako on može razmišljati o zbiljskim predmetima, isto tako može razmišljati i o predmetima koji ne postoje uopće, može stvarati beskonačne kombinacije i zaključke. Čovjek nešto spoznaje, to je nesumnjivo. No, što je istinska bitnost njegove spoznaje i saznanja, to je jedno veoma važno pitanje na kome se osnivaju sva druga. U staroj filozofiji rješavano je ovo pitanje polazeći sa stanovišta pozitivnog uvjerenja i sumnje (يقين وشك), a u novoj s obzirom na suštinu samoga saznanja. Naime, pita se je li saznanje apsolutne ili relativne naravi (حقيقي وإضافي), je li saznanje spoznavanje stvari i bića vanjskog svijeta kakve su uistinu ili kako nam se pričinjavaju, je li saznanje subjektivno (أنفسي) ili objektivno (أفاقي)? Ovako tretirajući ovo pitanje pojavila su se razna mišljenja i učenja za koja se filozofi neprekidno bore kao junaci Walhalle.

Ovdje na prvom mjestu treba spomenuti skeptike (حسابيون) koji sumnjaju u sve i tvrde da spoznanje nema nikakve objektivne vrijednosti, da čovjekov um ne može spoznati nikakve istine. Oni vele: "Saznanje je uobraženje (جهل مركب). Niti šta znamo, niti ćemo znati." Oni ovu svoju tvrdnju obrazlažu slabošću čovjeka, ograničenosti i na kraju podvlače da čovjek ne može da dokaže nepobitnim dokazima (برهان) svoje sposobnosti u saznavanju istine, nego je osniva na hipotetičkim počelima. Platon uči da je saznanje sjećanje. Po njegovu shvatanju duša *a priori* ima u sebi pojmove svih stvari. Vanjski su utisci samo prilike (مثال) koje potiču dušu da se sjeti, jer je bit stvari općenita, stalna i vječita, te ne može nastati od promjenjivih stvari.

Iz navedenog je jasno da mi ne spoznajemo stvari niti bića vanjskog svijeta. Naše saznanje opstoji bez obzira na bića vanjskog svijeta. To je spoznaja samo naših ideja (أفكار). Saznanje je dakle subjektivno. Ova se škola naziva *inatizam* i *idealizam*. Između sistema nove filozofije ovdje ću spomenuti *kriticizam* i *pozitivizam*, kao dvije glavne škole na kojima se osnivaju skoro svi smjerovi nove filozofije. Kant uči da mi stvari ne

spoznajemo kakve su uistinu, nego kako nam se prikazuju. Mi stvari i bića vidimo onako i u onim oblicima kakve im oblike daje naš um. Shopenhauer veli: “Svijet je moja predodžba.” Iz ovoga slijedi da je saznanje subjektivno. Ono se sastoji iz ideje. Ovo je zapravo jedna vrsta skepticizma.

Pozitivisti uče da je saznanje objektivno, ali da mi spoznajemo samo istine fizičkog svijeta, a drugih da ne možemo spoznati. Pored ovoga, neke istaknute pristaše ovoga učenja, kao H. Spencer i drugi, podvlače da ovo učenje nije bez primjedbe, a neki vele da postoji nešto metafizičko koje se ne može shvatiti (لا يعقل).

Islamski mutekellimi i filozofi uče da saznanje ima objektivnu vrijednost. Mi stvari i bića vanjskog svijeta vidimo i spoznajemo onako kakve su uistinu (حقائق الأشياء ثابتة والعلم بها بتحقق). Pored istina fizičkog svijeta, dolazimo do pozitivnog uvjerenja da postoje i metafizičke istine. Duša je glavni subjekat spoznaje i saznanja, a osjetila i um služe samo kao sredstva saznanju.<sup>6</sup> Prirođenog (*a priori* / فطري) saznanja nema. Svako je saznanje stečeno (*a posteriori* / مكتسب).

### Neispravnost drugih učenja osim islamskog

Prije svega skepticizam kao sustav valja odbaciti, jer nema nikakva zdrava temelja. Sva obrazloženja i dokazi na kojima se osniva ovo učenje međusobno se kose i obaraju. Ograničenost čovjekova saznanja koje se u tom učenju podvlači kao dokaz ne može ni u kojem slučaju značiti da čovjek ne spozna istine. Tvrditi da čovjek “ništa ne zna” i, pored toga, podvlačiti ograničenost saznanja, nije drugo, nego kontradikcija. Ako čovjek ništa ne zna, pa otkuda i kako se mogu postavljati granice saznanja? Sama tvrdnja “da čovjek ništa ne zna” jedna je istina. Ako čovjek ništa ne zna, onda ne može ni znati da ne zna. Činjenica da čovjeka katkad prevare osjetila nije nikakav dokaz da ga svaki put varaju. Čovjekovo sopstveno otkrivanje svojih umnih zabluda i zabluda svojih osjetila jasno kazuje da čovjek saznaje istinu, u protivnom slučaju čovjek ne bi mogao otkriti svoje zablude. Na kraju, dvojiti o svemu stoga što se čovjek boji zabluda, znači poznavati i istinu i zabludu, inače se bez toga ne može dvojiti.

<sup>6</sup> Prema ovom učenju stoji intelektualizam i senzualizam. Prvi uči da je um jedini izvor saznanja, a drugi da su samo osjetila.

Kako, dakle, iz navedenih razloga valja odbaciti skepticizam kao neosnovan, tako i Platonovo učenje valja odbaciti kao neosnovano i nerazumno, jer kad bi saznanje bilo prirođeno, u tom bi se slučaju trebali slagati svi ljudi, u shvatanju svih pitanja. Čovjek bi trebao odmah spoznati istinsku bitnost svake stvari i bića. No, ne samo običnom čovjeku nego i genijima ostalo je na hiljade neriješenih pitanja.

Učenje da znanje ima subjektivni karakter skoro nije potrebno ni pobijati jer se ono samo po sebi pobija. Kakav god dokaz pretpostavimo da bića vanjskog svijeta nisu onakva kakve ih mi vidimo, svaki je taj dokaz tvorevina našega uma. On je ideja. Ako ta ideja kao tvorevina našega uma odgovara stvarnosti, onda se je kao istinito pretpostavilo ono što se je imalo dokazati; a ako ta ideja ne odgovara stvarnosti, onda se s njom kao sa nestvarnom ne može ništa dokazati.

Što se tiče pozitivizma, možemo ga smatrati djelimičnim skepticizmom ukoliko se u njemu podvlači sumnja u opstojnost metafizičkih istina. Stoga ćemo ovdje napomenuti samo to da se metafizičke istine dokazuju sa istim dokazima i principima na kojima se osniva matematika i fizika.

### O istini i njezinim izvorima

Čovjek promatra bića i stvari vanjskog svijeta po istini, ljepoti i dobroti. Istina, ljepota i dobrota tri su objekta čovjekove duše. Istina je suština saznanja. Ona je najveći i najdragocjeniji ideal čovjeka. Ona je jedina prava tezulja svega na svijetu i u čovjekovu životu. Svaka stvar, svako biće ima svoju istinu. I ljepota i dobrota imaju svoju istinu. Osjećaj istine potječe iz čovjekove prirode. Ona je jedna prirodna potreba i jedna nužnost. Stoga je čovjek neprekidno u svemu traži. Ona se sastoji iz potpunog podudaranja umne spoznaje sa stvari na koju se odnosi. Ovo je objektivna i prava istina. Ovu istinu nazivamo *ilmi kjelamskom*, a u filozofiji se naziva *ontologijskom* i stvarnom istinom. Pored ove istine postoji tzv. *subjektivna istina*. To je ona spoznaja o kojoj smo stekli uvjerenje da ona odgovara i da se slaže sa predmetom na koji se odnosi, a uistinu ne mora biti tako. Protivno istini je neistina. To je stvarno kriva spoznaja, koju obično nazivamo *umnom zabludom*.

Čovjek ima tri sredstva kojima spoznaje istinu: *osjetila* (الحواس), *um* (العقل) i *autoritet / istinita vijest* (الخبير الصادق). Osjetila se dijele na vanjska i nutarnja. Nutarnjim osjetilima saznajemo što se u nama zbiva, a



vanjskim primamo sve vanjske utiske. Ona nas upoznaju sa vanjskim svijetom. Osjetilima stečene spoznaje nazivamo *osobno iskustvo* (تجربة ذاتية). Um po svojoj prirodi teži za istinom i traži je, i u tom pogledu ima tri djelovanja: shvata, sudi i stvara zaključke.

Tri su temeljne istine ili, bolje, uvjeta bez kojih se ne mogu uspostavljati nikakvi sudovi niti zaključci uopće. Oni se nalaze u svakoj umnoj radnji, a to su: lično uvjerenje o svojoj egzistenciji, sposobnost uma i načelo protuslovlja. Načelo protuslovlja, skriveno, nalazi se u svakom sudu i daje mu snagu, jer ono što *jeste*, ne može istodobno biti *nije*.

Čovjekov um krivo sudi i krivo donosi zaključke samo onda kada potpuno ne shvati istine, kao i kada nije sposoban da je shvati. Posljedica nepotpunog shvatanja je uobraženje (جهل مركب). Za ispravno mišljenje i za zdravo uspostavljanje zaključaka postoje posebna pravila i zakoni o kojima se opširno uči u formalnoj logici (منطق صوري), a ispitivanjem istine i pravilima kojima se um ravna da dođe do istine bavi se noetika (kritika / علم انتقاد), o metodama i o vrijednosti dokaza bavi se metodološka logika (مناهج ومنطق تطبيقي). Nijedan od ovih dijelova logike ne spada u područje *ilmi kjelama*.

Treće je vrelo istine istinita vijest po svom predanju. To su predanja bezbrojne množine ljudi u svakom pokoljenju za koju ne može postojati mogućnost da se ti ljudi slože na predanje neistine (تواتر). Ovakvim je predanjem predan Kur'an.

## II

### Svemir (كائنات)

#### (Svemir i njegovo stvaranje – Supstancija svemira – Jezgra bića, materija i duša – Biće i njegova svojstva – Glavne kategorije bića – Uzroci – Uzrok svih uzroka)

#### Svemir i njegovo stvaranje

Pod izrazom *svemir* (svi svjetovi) razumijevamo cio vanjski svijet do kojeg dopire naš vid, te cio nebeski svod sa milionima zvijezda<sup>7</sup>

<sup>7</sup> Astronomi su proračunali i pronašli da se u vidljivom dijelu Svemira nalazi preko 43 miliona zvijezda.



i sa svim što se u njemu nalazi.<sup>8</sup> Otkako je čovjek ugledao svijet, on neprekidno upire oči u ovaj nepregledni nebeski svod – čija je svaka tačka jedna zagonetka i jedno čudo – u želji da sazna šta je. Počev od najranijih vremena čovjek gradi razne instrumente i podiže posebne ustanove – zvjezdarnice i druge institute – za proučavanje nebeskog svoda i svega što vidi oko sebe. Čovjek je u to uložio ogroman trud, načinio je sva moguća sredstva i aparate za proučavanja svih pojava i svih stvari na svijetu. Izgradio tako velike teleskope čija se jedna leća po godinu dana i više brusi i izrađuje, načinio je spektralni aparat za analizu svjetla itd. Sve ovo dalo je ogromne pozitivne rezultate, naročito za praktičan život čovjeka, ali u pogledu rješavanja istinske bitnosti tjelesa koja sačinjavaju svijet rezultati su sasvim mali i neznatni. Što čovjek više proučava i upoznaje vanjski svijet, to mu postaje zagonetniji. Svako otkriće otvara nova pitanja i ukazuje na nova, do sada nepoznata čudesa i mu'džize.

Iz svega ovoga čovjek dolazi do pozitivnog uvjerenja da postoji Jedan Apsolutni Tvorac i Gospodar svega, i vidi da je čovjek samo jedno posve neznatno biće, da je njegova postojbina (Zemlja) sa milionima bića na njoj samo jedna tačka u nepreglednom svemiru.

Pored ovoga, čovjek stalno razmišlja o istinskoj bitnosti stvari i bića koje sačinjavaju vanjski svijet te je izmislio razne hipoteze o njegovu postanku i suštini bića njegovih. Jedni uopće ne mogu da se snađu. Čini im se da je cijela zazbiljnost Svemira samo neka igra, nešto što nema svoje stvarnosti. Sljedeći distih vrlo dobro karakterizira njihovo mišljenje: “Sve što ima u svemiru, to je pričinanje, ili je maštanje, ili odrazi u zrcalu, ili su same sjene – nekog istinskog bića.”

Drugi su opet toliko umišljeni da se upravo igraju sa *Tajnama svijeta* iznoseći svoja nagađanja kao naučne doktrine.

Misli i basne svih starih naroda o postanku svijeta su po svojoj suštini slične jedne drugima, te tako opet nemaju nikakve naučne vrijednosti. Tu se ne govori o postanku materije uopće. Pretpostavlja se da je ona postojala i veli se da su iz nje nastali bogovi koji su proizveli svijet. Stari Jermeni zamišljali su materiju u formi jajeta iz koje je izišao bog, koji je iz jedne polovine ljuske stvorio nebo, a iz druge zemlju. Stari Grci zamišljali su materiju kao neku neuređenu pomiješanu gomilu koju

<sup>8</sup> Arapi nazivaju Svemir *Kjainat*. Ovaj pojam je plural od *kjainun* što znači biti i postojati. Prema tome *kjainat* znači sve što biva i postoji.

su nazvali imenom *kaos*. Iz ovoga *kaosa* nastalo je sve. Njihovi filozofi Aristofan, Aristotel i drugi tumačili su *kaos* sa *mračnim prostorom*. Tales uzima vodu za počelo, Heraklit vatru, a Empedoklo uči da su počela četiri: vatra, voda, zrak i zemlja.

Anaksagora je prvi postavio hipotezu sitnih čestica od kojih se sa-  
stoje tjelesa vidljivog svijeta. Posljedica mehaničkog gibanja ovih čestica  
očituje se u postanku i u propadanju stvari i bića svijeta. *Prvi um* (عقل) (أول) je sila koja je stavila u gibanje ove čestice. Taj um je neizmjeran, čist i uzvišen nadasve. On je stavio u gibanje čestice svijeta, ali pošto ih je stavio u gibanje, ne utječe više na tok njihovog gibanja, nego ga samo promatra. Kada je taj um pokrenuo nerazlučenu tvar, najprije se izlučio vazduh, koji se je vrteći zgusnuo u vodu i napokon u zemlju. Od zemlje su se otkinuli pojedini dijelovi koji su se užarili vrteći i tako su nastale zvijezde.

Demokrit je postavio hipotezu atoma, tj., nedjeljivih čestica koje imaju jednaku specifičnu težinu. Od njihova spajanja nastaju tjelesa. Demokritova hipoteza atoma, preuređena i popunjena Platonovim i Aristotelovim učenjima, proširila se i među islamskim mutekellimima i filozofima i čisto je bila dobila naučni karakter. No, otkriće i pronalazak elektrona okončao je život ovoj hipotezi.

Danas je najpoznatija hipoteza o postanku svijeta koja potiče od E. Kanta i od P. Laplacea. Ova njihova saglasna hipoteza – na osnovi Newtonovih matematičkih i fizičkih zakona – izvodi se iz kretanja planeta, tako da su nebeska tjelesa postala zgušnjavanjem nebeske magle. Dakle, prema toj hipotezi je suština materije neka rijetka maglovita tvar koja se postepeno zgusnula i usljed gibanja zagrijala i užarila. Posljedica snažnog okretanja ovako užarene mase prouzrokovala je to da su od nje počeli otpadati pojedini komadi koji su se i dalje okretali. Okretanje je prouzrokovalo da i ti komadi dobiju oblik kugle. Prvi otcijepljeni komadi postepeno su se hladili i na njima se počela hvatati kora. Tako je, eto, vele, i naša zemlja postala itd.

Između ovih hipoteza o stvaranju, zavređuje pažnju samo Kant-Laplaceova. No, i ona je samo hipoteza i kao takva će zauvijek ostati. Čovjek i sva druga razumna bića isuviše su slabi za ovako velika i zamašna pitanja. Čovjek nije u stanju da odgonetne mnogo manjih pitanja, a kako bi mogao odgonetnuti ovako velika.

Što se tiče Kur'ana, iako njemu nije svrha objašnjavanje ovih i njima sličnih pitanja, on ih se na nekim mjestima dotiče s namjerom da

upozori čovjeka na proučavanje i razmatranje istih, jer će iz toga uvidjeti svoju slabost i steći saznanje o veličini i moći Tvorca i Gospodara vasiona. U Kur'anu ima oko dvadeset ajeta koji se odnose na stvaranje svijeta.

U suri *El-Enbija'*, u ajetima 30–33, kaže se: *Zar nevjernici ne vide da su nebo i zemlja bili jedno tijelo, pa smo ih potrgali i proizveli smo iz vode svaku živu stvar (bilje i životinje). Zar nećete vjerovati (tj., Zar nećete primiti islam kad to vidite?)! I stvorili smo na Zemlji čvrste planine da ih (tj., ljude i druga živa bića) ne potresaju (prirodne pojave), kao i doline, puteve, da im omogućimo da postignu pravi put (koji vodi pravoju svrhi i konačnom cilju života). Mi smo stvorili nebo u čvrstom svodu (gravitacija), no, nevjernici se okreću od Naših ajeta (koji jasno kazuju Našu svemoć). On je Onaj Koji je stvorio dan i noć, Sunce i Mjesec. Sve (tj., svaka zvijezda te Sunce i Mjesec) okreće se (i pliva) u svom krugu (i atmosferi).*

U suri *Fussilet*, u ajetima 9–12, kaže se: *Reci im Poslaniče: Zar vi ne vjerujete u Onoga Koji je stvorio zemlju za dva "jeuma" (dvije periode), – i (još) Njemu pridajete suparnika?! – Ta, On je Tvorac svjetova. On je podigao na njoj (tj., zemlji) visoke planine i učinio je blagoslovnom (tj., dao je na njoj sve blagodati koje su potrebne za održanje i usavršenje života i svega drugog). Uredio je (zatim) sve što podržava njezin život (kao i život na njoj) kroz četiri jednake periode. (Ovo je odgovor) onima koji pitaju. Zatim je (Allah) prešao na nebo (tj., na daljnje stvaranje u vasioni) koje je bilo u plinovitom stanju – i rekao mu je (tj., nebu) i Zemlji: "Stvarajte se (tj., neka se u vama razvija daljnje stvaranje) milom ili silom!" Te su odgovorili: "Pokorno se odazivamo." Pa ih je (tj., nebesa) Tvorac kroz dvije periode (prvog stvaranja) dovršio na sedam odjeljenja. Zatim je inspirisao i naredio svakom odjeljenju dužnosti, i uresio je ovosvjetsko nebo (semaj dunja) svjetiljkama (tj., zvijezdama) i ujedno da čuvaju (tj., ujedno da drže ravnotežu). To je uredba Svemogućeg i Sveznajućeg (tj., to je Njegova komponenta prirodnih zakona).*

U suri *En-Nur*, u 45. ajetu, kaže se: *Allah je od vode stvorio sve životinje. Neke od njih pužu, a neke imaju dvije noge, neke četiri. Zaista Allah sve može (što hoće).*

U suri *El-E'araf*, u 54. ajetu, kaže se: *Zaista je vaš Tvorac i Gospodar Onaj Allah Koji je stvorio (ovosvjjetnim) nebesa i Zemlju za šest perioda. Zatim je prešao na (daljnje) stvaranje carstva.*

Kako se vidi iz gornjih ajeta, *prvo stvaranje vasiona* (سبع سماوات) trajalo je osam *jeuma* (perioda), a stvaranja u *ovosvjjetnim nebesima* (سمااء) (دنيا) i na Zemlji trajala su šest *jeuma*. No, koliki su ti *jeumi*, o tome Kur'an ne govori. Riječ *jeum* (يوم) etimološki znači neodređeno vrijeme, a

upotrebljava se i u značenju dana. U Kur'anu je ovaj izraz upotrijebljen u oba značenja, i to je naročito naglašeno. U suri *El-Hadždž*, u 47. ajetu, kaže se: *Zaista je "jedan jeum" kod tvog Boga koliko vaših hiljadu godina. U El-Ma'aridž suri, u ajetima 1–4, kaže se: Neki pitaju za kaznu koja će zadesiti nevjernike, a od koje ne postoji odbrana, jer dolazi od Allaha, Gospodara nabesa, kroz koje prolaze meleki i Ruh u jeumu od pedeset hiljada godina.*

Iz navedenog je jasno da *jeum* na nekim mjestima u Kur'anu znači period čija dužina nije poznata. On može trajati samo nekoliko časova, a može biti i od par miliona godina. Gore sam rekao *prvo stvaranje*, jer se iz 29. ajeta sure *Er-Rahman* jasno vidi da stvaranje i danas traje. Pošto je naglašen *seb'a semavat* (tj., vasiona, njezinih svih sedam svodova) samo u ajetima u kojima se kaže da je stvaranje trajalo osam *jeuma*, iz toga se jasno vidi da se na *ovosvjetno nebo* odnose ajeti u kojima se govori o šest *jeuma* jer u tim ajetima to nije naglašeno.

Dalje, kako se iz gornjih ajeta jasno vidi da je prvi život potekao iz vode, tako se vidi da se sve zvijezde i planete okreću. Ovo je u kratkim potezima kur'ansko učenje o stvaranju svijeta, koje je – kako se vidi iz izloženog – u potpunom skladu sa geološkim i drugim naučno utvrđenim činjenicama.

### Supstancija svemira

U gornjem smo članku govorili općenito o svemiru i o njegovu stvaranju, a glavnog pitanja svemira nismo se doticali. Pod glavnim pitanjem mislim na suštinu i istinsku bitnost svemira, te je li on sam od sebe postao ili postoji neka sila koja ga je proizvela. Da se riješi ovo pitanje, potrebno je riješiti istinsku bitnost bića i tjelesa od kojih se on sastoji.

### Jezgra (esencija) bića

Jezgra bića je njegova supstancija, tj., ono što sačinjava osnovnu bit svakog pojedinog bića. Kad promotrimo i analiziramo ma koje tijelo u prirodi, vidimo da ono ima svoj vanjski oblik, da ima dimenzije, da je djeljivo, da čestice svakog tijela spaja neka sila i drži u nekom obliku, da njegovu obliku, boji, formiranju i uopće postanku i opstanku prethode neki uzroci, te, pored toga, kako svako tijelo vidimo u nekom prostoru, tako isto ga vidimo u nečemu što nazivamo vrijeme, kao što vidimo gibanje i kretanju njegovu.

Iz navedenog je jasno da su materija, dimenzije prostora, vrijeme, djeljivost, snaga koja spaja i održava čestice (molekule, atome i elektrone), vanjski oblik, te gibanje glavna svojstva i osobine svakog mogućeg tijela u prirodi. Dakle, da riješimo istinsku bitnost postojećih tjelesa u prirodi, trebamo riješiti gore navedena svojstva tjelesa koja na njima opažamo. Tjelesa imaju tri stanja: čvrsto, tečno i gasovito. Svako tijelo u prirodi – u kojem god bilo od ova tri stanja – bezuvjetno ima prostorne dimenzije: duljinu, širinu i visinu. Bez ovih stanja ne postoji nijedno tijelo niti element.

Ovdje je na prvom mjestu naglašeno pitanje: šta je prostor i postoji li? Neki mutekellimi kao i drugi naučnici poriču opstojnost prostora uopće podvlačeći da je on samo *način i oblik* u kojem mi gledamo pojedina bića i stvari. No, mi ćemo ustvrditi protivno, jer ako se ne može odijeliti tijelo od prostora, može se odijeliti prostor od svakog tijela u vanjskom svijetu. Prostor je, dakle, jedna stvarnost u odnosu na moguća, po svojoj prirodi ograničena bića, ali u odnosu na Apsolutno Biće, on nema stvarnost.

Ovako je isto i sa vremenom. Kako mi ne možemo misliti o stvarima vanjskog svijeta bez prostora, tako ne možemo misliti o vremenu drugačije nego u vezi sa nizom događaja i promjena u vanjskom svijetu. Kada ne bi bilo promjena i kretnji, mi ne bismo zamjećivali vrijeme. Ono je, dakle, simbol promjena i trajanja u svijetu bivanja i događaja, i kao takvo ima svoju stvarnost u ovom svijetu, a, inače, u odnosu na Apsolutno Biće, ono ne postoji.

Kako je cio svemir kauzalno i finalno uređen, tako sva moguća ukazivanja materije i gibanja tjelesa sačinjavaju idealnu harmoniju koja se utapa u ljepoti i ljubavi. Gibanje se očituje u promjeni mjesta pojedinih tijela u prostoru, te u promjeni vanjskog oblika. Dijeli se na apsolutno i relativno (حركة حقيقية وإضافية). Apsolutno je gibanje pravo. Kako su sva bića u stalnom gibanju, to nam kazuje da ne postoji apsolutni mir (سكون حقيقي) u prirodi, nego samo prividni i relativni.

Svako gibanje (privremeno i trajno) ima svoj uzrok, tj., ono što pokreće i stavlja u gibanje tjelesa i tvar. Taj uzrok nazivamo silom i energijom (قوة). Energija je, dakle, tvorni uzrok svih mogućih gibanja materije u prostoru. Ona privlači i spaja čestice svakog tijela, kao što ih i rastvara. Ona drži sva tjelesa svijeta u ravnoteži. Ona se očituje u svim stvarima i bićima svijeta u nevjerovatnoj količini. Jedna čaša vode – kako tvrde stručnjaci prirodnih nauka – sadrži u sebi toliko energije, pa kad

bi nam uspjelo da je oslobodimo, tom bi se energijom stotinu godina mogao rasvjetljavati jedan grad.

Što se tiče materije, hemijskom analizom svih vrsta postojećih tjelesa na zemlji i u njezinoj atmosferi, kao i spektralnom analizom svjetla pojedinih zvijezda, ustanovljeno je da se materija po svojim vanjskim svojstvima dijeli na 86 vrsta. Kako iz različitog spoja ovih vrsta nastaju razna i različita tjelesa, tako svaka vrsta zasebno i samostalno sačinjava jednu cjelinu i kao takva nazvana je elementom (عنصر). Kako je svako tijelo, koje se sastoji iz različitih elemenata, djeljivo do najsitnijih čestica, koje se nazivaju molekuli, tako su djeljivi i elementi do najsitnijih čestica, koji se nazivaju atomi (جوهر فرد). Atomi su do najnovijeg doba smatrani nedjeljivim, ali je nedavno ustanovljeno da su i oni djeljivi. Atom je razbijen i ustanovljeno je da se on sastoji iz čestica koje su nazvane elektronima. Atom svakog elementa sastoji se iz jednog centralnog, pozitivnog, i izvjesnog broja negativnih elektrona, koji se okreću oko pozitivnog. Broj negativnih elektrona glavni je faktor u suštini i biti elementa. Tim je dokazana transmutacija elemenata. Elektroni se sastoje, dakle, iz materije nabijene pozitivnom i negativnom energijom. Kako su materija i energija nerazdjeljivi, tako su neuništivi, a kako se sve energije utapaju jedna u drugu, tako se i materija utapa jedna u drugu. Ovako udružena materija sa energijom sačinjava tjelesa vanjskog svijeta.

Vanjski svijet ili svemir, dakle, sastoji se iz nečega što nazivamo materija i energija, koja se ukazuje u prostoru u beskrajnim oblicima, u neprekidnom mijenjanju tih oblika, u toplini, u svjetlu, u bojama itd. Uz sve ovo vidimo da se cio svemir utapa u životu, volji i razumu.

Neizmjeranost energije i njezina nerazdjeljivost od materije, kao i to što je energija prividni faktor bivanja i događaja dalo je povoda da neki naučnici i filozofi smatraju energiju jedinim i glavnim izvorom svega u vanjskom svijetu. Ovaj smjer u filozofiji naziva se *energetika*.

S obzirom na to da se vanjski svijet očituje u dva posve različita načina: materija koja misli i osjeća i materija koja nema tih svojstava, apsolutna većina naučnika i filozofa uči i dokazuje da vanjski svijet sačinjavaju dvije posve različite supstancije: duša i materija–*dualizam*. Kako neki filozofi ne mogu da vide da u univerzumu postoje dvije samostalne, po svojoj suštini i atributima različite supstancije, duh i materija, koje se prividno udružuju, to oni uče da postoji samo jedna supstancija.



Jedni ovu supstanciju smatraju skroz materijalnom tvari (*materijalizam*). Drugi opet uče da u svijetu nema ništa tvorno, da je supstancija cijelog univerzuma skroz duševna (*spiritualizam*). E. Haeckel i njegovi istomišljenici tvrde da u svijetu postoji jedna supstancija sa dva atributa, a to su materija i duh, odnosno energija (*monizam*). Spinoza, E. Haeckel i mnogi drugi otišli su u svojoj zaslijepljenosti tako daleko da spomenutu supstanciju sa njezinim atributima smatraju Bogom (*panteizam*).

Islam, svi islamski mutekellimi, filozofi i naučnici, kao i mnogi drugi filozofi i naučnici, uče i dokazuju da postoje dvije samostalne supstancije: duh (koji osjeća, misli, razumijeva i djeluje) i materija koja se prividno združuje sa dušom. Ove obje supstancije proizveo je Svemoguću Allah, kao što neprekidno proizvodi sve oblike tjelesa u kojima se one ukazuju. Pored ovoga, svaka jedinica duhovnoga carstva Božijeg sačinjava jedno zasebno, samostalno biće.

### Materija i duša

Dvije vrste pojava – tjelesne i duševne – koje osjećamo i vidimo u sebi jasno kazuju da postoje dvije supstancije: duša i materija. No, što je istinska bitnost duše, to je pitanje koje čovjek ne može riješiti, kao što ne može da riješi ni istinske bitnosti materije, koja mu je pristupačnija. Kur'an (17:85) veli: *Pitaju te (poslaniče) o duši, reci (im): duša je Božija stvar, a vama je premalo znanja dato (pa, dakle, ne možete saznati njezinu suštinu).*

Iz navedenog je jasno da se svemirska tjelesa sastoje iz dvije supstancije, duše i tvari. No, što su uistinu te dvije supstancije, jesu li one same od sebe postale ili postoji neko treće biće koje ih je proizvelo? Da se, dakle, uvjerimo da je najispravnije učenje islama u ovom pogledu, treba dokazati da postoji Allah kao Apsolutni Tvorac i Gospodar obiju supstancija, Koji ih je iz ničega samostalno i svojevóljno proizveo. Prije nego pređemo na izlaganje dokaza da Allah postoji, trebamo raščlaniti pojam bića uopće te njegova svojstva.

### Biće i njegova svojstva (الموجود وأوصافه)

Biće znači ono što jeste, ono što postoji. To je jedan najopćenitiji i najjednostavniji pojam. Sve što ima, svaka stvar koja postoji, to je biće. Kako um shvata *biće* (موجود), tako shvata i *nebiće* (معدوم), tj., ono što ne postoji, jer nijekati jednu stvar znači tvrditi da je ona drugačija od drugih.



Kada posmatramo jednu stvar, zaključujemo ili da jeste ili da nije. Što jeste, jeste. Što nije, nije. Spoznavši pojam bića, um shvata i nebiće, te kad upoređi biće s nebićem, opaža opreku i sudi da jedno nije što drugo, zatim opaža da nema *sredine* (حال) između bića i nebića.

Biće, s obzirom na kvalitetu njegove opstojnosti, dijeli se na: moguće (ممکن), nužno (واجب) i nemoguće (مُحال). Biće koje samo može, a ne mora opstojati, zove se moguće (kontingentalno) biće, kao što je čovjek i sva druga bića u vidljivom svijetu. Nužno biće dijeli se na bezuvjetno nužno (واجب بغير شرط), kao što su uzrok događaju i proizvođač djelu, te uvjetno nužno (واجب بشرط), kao događaj ako ima uzrok i djelo ako ima proizvođača. Biće čiji je opstanak nemoguć zove se nemoguće biće, naprimjer Božiji suparnik.

Biće, s obzirom na mjesto njegova opstanka, dijeli se na: vanjsko biće (tj., biće koje postoji u fizičkom svijetu), metafizičko biće (tj., biće koje postoji u nadosjetnom, metafizičkom svijetu) i umno biće (tj., biće koje postoji samo u umu). Umno je biće slično odrazu u ogledalu. Ono nema stvarnosti, ali ima svoj oblik. Pogrešno je suditi da je umno biće isto što i vanjsko.

### Glavne kategorije bića (أجناس الموجود)

Moguće biće ima četiri glavne kategorije: supstancija (جوهر), kvantiteta (كَمِّيَّة), kvaliteta (كَيْفِيَّة) i relacija / odnos (إِضَافَة). Supstancija je glavni osnov i suština bića tj., ono što samo za se opstoji. Sva svojstva bića čiji opstanak ovisi o supstanciji jesu akcidenti (أَعْرَاض).

### Savršenost i ljepota bića

Stvari i bića u čijoj se ljepoti ljudi ne slažu, uče nas da ljepota nije samo na stvarima, nego da u tom pogledu nešto doprinosi i čovjekov duh.

Ljepota se dijeli na idealnu i relativnu ljepotu. Relativna ljepota spada na predmete bića vidljivog svijeta. Ona ima stupnjeve i dijeli se na duševnu i osjetilnu. Kako nijedno biće vidljivog svijeta nije stalno, to je i njihova ljepota privremena i, prema tome, nije prava.

Idealna ljepota je prava. Ona predstavlja uzornu, apsolutnu savršenost. Savršeno je samo ono biće koje je posve potpuno tako da mu ništa ne manjka. Apsolutna savršenost (كمال حقيقي) nema stupnjeva. Ona ima sljedeća svojstva: beskrajnost u svakom pogledu (عدم تناهي),

jedinstvenost (وحدانية), potpuna nezavisnost (استقلال تام), stalnost (عدم تغيير), vječnost (قدم وبقاء), savršena ljepota (كمال حسن), svemogućnost (قدرة كاملة).

Kada promotrimo i analiziramo bića koja se nalaze u fizičkom svijetu, vidimo da se ne nalazi nijedno biće koje posjeduje svojstva apsolutne savršenosti. Sva bića fizičkog svijeta privremena su po svojim svojstvima, kao što su i ovisna po svom postanku i opstanku o drugim bićima. Pored ovoga, vidimo da sva bića fizičkog svijeta stoje u nekoj nužnoj uzročnoj vezi.

### Pojam uzroka (العلل)

Kod svakog bića i događaja vidimo četiri stvari: materiju, način i formu, tvorca i svrhu. Prema tome, postoje četiri vrste uzroka: uzrok tvorni (علة مادية), uzrok načina i forme (علة صورية), uzrok tvorni (علة غائية) i uzrok svrhe (علة غائية).

Prvi uzrok nam ukazuje na materiju, tj., kakve je građe dotični predmet. Drugi uzrok nam kazuje način i formu dotičnog predmeta. Treći uzrok nam kazuje gradioca njegova, a četvrti svrhu njegovu.

Uzrok svrhe je nad svim uzrocima jer od njega potječe sve i njemu se vraća. Stoga se on i zove *uzrok uzroka* (علة العلل). Svi drugi uzroci samo su sredstva uzroku svrhe.

Sve, svako biće u prirodi ima svrhu. Sve teži za svojim prirodnim usavršavanjem, tj., za *dobrom* (خير). Dobro je, dakle, svrha svih bića i ono je posljednja i najveća svrha. Iz ovoga slijedi da su i drugi uzroci dobro, jer su sredstva dobru.

Kako su sva bića svijeta uzročnom vezom povezana, to znači da postoji opće zajedničko dobro svega što postoji. Ovo nam jasno kazuje da je Allah stvorio svijet sa jednom visokom svrhom.

*Mi nismo stvorili nebesa i zemlju u igri (tj. bez svrhe).* (Kur'an, 44:38.)

### Uzrok svih uzroka (علة العلل)

Kada analiziramo bića i događaje fizičkog svijeta, kako ne možemo naći u njemu jednog apsolutno savršenog bića koje bi moglo biti izvor svega, tako isto ne možemo naći ni među tvornim uzrocima jednog posljednog uzroka koji je neovisan i moćan tako da se može priznati kao apsolutni i posljedni uzrok svega što postoji. Pored ovoga ne postoji efektivna mogućnost da bića i događaji svijeta budu povezani jedni s drugim

običnim, prostim uzrocima i da takvi uzroci idu beskonačno unatrag. Mora, dakle, iznad svih uzroka postojati jedan koji će biti posljedni, a zdrav razum ne dozvoljava da on može biti iz reda običnih uzroka. On ne može biti ni uzrok svrhe, ni uzrok oblika, ni uzrok tvarni, jer ovo, uistinu, nisu uzroci koji proizvode. Taj uzrok može biti jedino tvorni, i to koji će imati sve uvjete da može biti uzrok svih uzroka ili apsolutni i pravi uzrok svega. Na kraju, da postoji posljedni uzrok, to se jasno vidi u ograničenosti svijeta, jer ga efektivno sačinjavaju ograničena tjelesa.

Ovdje ću napomenuti i to da je taj posljedni uzrok iz ničega proizveo sve. U protivnom slučaju morala bi postojati nedjeljiva čestica, a ona stvarno ne postoji, jer je svaka umno djeljiva do kraja.

Taj posljednji uzrok je Allah, dželle šanuhu. On postoji i od Njega potječe opće dobro (خير كلي).